

فرهنگ مختصر اصطلاحات
دیوانی شبه قاره (عصر اکبرشاه)

ثریا پناہی

۱۳۹۸

- سرشناسه: پناهی، ثریا، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه قاره (عصر اکبرشاه)/ ثریا پناهی.
مشخصات نشر: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: هشت، ۱۲۹ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۶-۸۱۷-۹
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه: ص. [۱۲۵] - ۱۲۹.
یادداشت: کتاب حاضر پایان نامه دکتری نویسنده می باشد.
موضوع: اکبر، امپراتور هند، ۹۵۰ - ۱۰۱۴ ق.
موضوع: Akbar, Emperor of Hindustan, 1542-1605
موضوع: سازمان‌های دولتی -- هند -- تاریخ -- قرن ۱۰ ق. -- اصطلاح‌ها و تعبیرها
موضوع: Administrative agencies -- India -- History -- 16th century -- Terminology
موضوع: زبان معولی -- اصطلاح‌ها و واژه‌ها
موضوع: Mongolian language -- Glossaries, Vocabularies, etc.
موضوع: فارسی -- هند -- اصطلاح‌ها و واژه‌ها
موضوع: Persian language -- India -- Terms and phrases
شناسه افزوده: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
شناسه افزوده: Elmi - Farnangi Publishing Co
رده بندی کنگره: ۱۳۹۸ ق.۴/۹/۳۱ JQ
رده بندی دیویی: ۳۲۰/۹۵۴
شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۴۰۳۲۷

فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه قاره (عصر اکبرشاه)

ثریا پناهی

چاپ نخست: ۱۳۹۸

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده سازی: انتشارات علمی و فرهنگی
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه
حق چاپ محفوظ است.

انتشارات علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۲۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۸۸۸۸۰۱۵۲؛ فکس: ۸۸۸۸۰۱۵۱
www.elmifarnangi.ir info@elmifarnangi.ir
آدرس اینترنتی:
www.elmifarnangi.com
وبسایت فروش آنلاین:
فروشگاه مرکزی (پرنده آبی): خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، بین بلوار گلشهر و ناهید، ابتدای کوچه
گلفام، پلاک ۷۲؛ تلفن: ۲۰۲۴۱۴۰۳
فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶
فروشگاه دو: میدان هفت تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛ تلفن:
۸۸۳۴۳۸۰۶ - ۷

فهرست مطالب

هفت	دربارۀ اثر
۱	مقدمه
۵	ساختار این فرهنگ
۹	جدولها
۱۳	متن فرهنگ
۱۰۳	پیوست (فهرست سرواژهها)
۱۲۵	کتابنامه

دربارهٔ اثر

با مطالعهٔ پاره‌هایی نمونه‌وار از فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه‌قاره (عصر اکبر شاه)، بخشی از رسالهٔ دورهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی بانو ثریا پناهی که اینک به طبع رسیده، پیش از همه، محدودیتی که مؤلف در چارچوب موضوعی آن اختیار کرده است جلب نظر می‌کند. این محدودیت طبعاً به پژوهشگر فرصت می‌دهد که در جست‌وجوی منابع و غور و استقصا در آن‌ها با رویکرد انتقادی لازمهٔ تحقیق در سطح شایسته را به جا آورد. امعان نظر در مآخذ اثر نشان می‌دهد که مؤلف هم با سوابق کار پژوهشی در مباحث مشابه و هم با منابع درخور و مفید فایده در مبحث مختار خود آشنایی یافته و از آن‌ها به درجات متعدد بهره جسته است.

از میان سوابق تحقیق و تألیف متعلق به حوزه‌های مشابه، عناصر ترکی و مغولی در زبان فارسی (۱۹۷۵) جایگاهی ممتاز دارد که در همهٔ تألیفات مشابه بعدی، از جمله اصطلاحات دیوانی دورهٔ غزنوی و سلجوقی اثر استاد حسن انوری و اصطلاحات دیوانی دورهٔ مغول اثر بانو شمیس شریک امین، از آن خوشه‌چینی کرده‌اند و بانو پناهی نیز از این

بهره‌جویی غافل‌نمانده است. البته رویکرد پژوهندگان در استفاده از این منبع و مآخذ دیگر و نسبیّت و درجه نظر انتقادی آنان یکسان نبوده و فرآورده پژوهش به نسبت آن ارزش و اعتبار یافته است.

مؤلف در این باب، علاوه بر فرهنگ‌های مؤلفان ایرانی و شبه‌قاره، از متون تاریخ، به‌ویژه متعلق به عصر تیموریان هند و بالخصوص اکبرشاه، نیز استفاده کرده، ضمن آنکه به سوابق پژوهشی در حوزه‌های مشابه نیز توجه نموده است.

صاحب اثر برای نشان دادن تلفظ مدخل‌ها جدول نشانه‌های قراردادی آوانویسی خاص این اثر را به دست داده که البته به‌خصوص برای مراجعانی که گویشور زبان فارسی نیستند ضرورت دارد.

اهتمام بانو ثریا پناهی در تألیف این اثر سزاوار قدردانی است، به‌خصوص از این جهت که حاصل زحمات ایشان برای پژوهشگران ایرانی و شبه‌قاره، از جمله در حوزه‌های تاریخ و زبان فارسی، مرجعی مفید و مکمل منابع پیشین است.

مزید توفیق ایشان را در خدمات علمی و پژوهشی مسئلت دارم.

احمد سمیعی (گیلانی)

مهرماه ۱۳۹۷

مقدمه

بررسی تاریخچه دیوان سالاری این واقعت را آشکار می کند که شبه قاره آخرین توقفگاه و ایستگاه تشکیلات دیوانی و دیوان سالاری در خارج از مرزهای ایران بوده است.

زبان فارسی در عصر اکبر شاه گورکانی (حکومت: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق/ ۱۵۵۵-۱۶۰۵ م)، سومین پادشاه (گورکانی) تیموری هند، پس از گذراندن فرازونشیب‌هایی، خود به گونه‌ای بدل گردید که بذر آن در دوران سلاطین هند، به ویژه لودیان، کاشته شد و در عصر فرمانروایی مغولان هند به بار نشست. بنیاد حکومت گورکانیان (تیموریان هند) بر مبنای میراث تیموریان ایران و ماوراءالنهر و اقتباسی از حکومت‌داری سلاطین هند، یعنی جریانی منتج از پیوند جامعه و فرهنگ هند و مغول بود.^۱

دو سلسله حکومتی به موازات یکدیگر وارثان مشترک میراث فرهنگی مغول‌ها بودند: مغولان هند^۲ از طریق تیموریان و صفویه از طریق

1. Mohiuddin, *The Chancellery and Persian Epistolography Under The Mughals*, pp. 25-27.

2. Mughals

ترکمانان پیش از خود. مقایسه ساختار تشکیلات حکومتی و سازمان‌های اداری صفویان و مغولان هند شباهت‌های این دوره را نشان می‌دهد. ایجاد اصطلاحات رسمی از دورهٔ بابر و همایون آغاز شد. اصطلاحات دیوانی رایج در نهادهای اداری عصر اکبرشاه، سومین پادشاه بابری، که از دوران مهم در تاریخ شبه‌قاره به لحاظ سیاست‌گذاری در امور کشورداری، اداری، نظامی، آزاداندیشی و تحولات دینی و اجتماعی محسوب می‌شود، موضوع فرهنگ حاضر است.

می‌دانیم که دربارهٔ اصطلاحات دیوانی و دیوان‌سالاری در شبه‌قاره فرهنگ ویژه و اثر خاصی تهیه نشده است که از نظر ساختار به کتاب‌های اصطلاحات دیوانی دورهٔ غزنوی و سلجوقی تألیف حسن انوری یا فرهنگ اصطلاحات دیوانی دورهٔ مغول تألیف شمس شریک امین مانند باشد؛ فرهنگ یا اصطلاحنامه‌ای که علاوه بر محققان در عرصهٔ ایران و شبه‌قاره، مخاطبانی از میان فرهنگ‌نگاران، واژه‌شناسان، فعالان واژه‌گزینی، مصححان نسخه‌های خطی و مؤلفان مقاله‌های دانشنامه‌ای و مترجمان داشته باشد.

هرچند در زمینهٔ فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره پژوهش‌هایی ارزنده و ماندگار انجام شده است و می‌توان برخی از این واژه‌ها و اصطلاحات را در آن‌ها یافت، تا امروز اثری مجزا به صورت واژه‌نامهٔ توصیفی دربارهٔ اصطلاحات دیوانی تألیف نشده است. فرهنگ‌های موجود در شبه‌قاره غالباً عمومی‌اند و روش‌های فرهنگ‌نویسان در زمینهٔ آوانویسی به سبک‌های سنتی، یعنی قیاسی یا توصیفی، بوده و شیوه‌های مؤلفان آن‌ها در بخش تعریف و ریشه‌شناسی نیز تابع نظامی مشخص نبوده است. البته از فرهنگ‌های امروزی نباید فرهنگ لغت چندزبانۀ آریان^۱ را از نظر

۱. چندرشیکهر (با مدیریت و ویراستاری)، فرهنگ آریان (فارسی - هندی، انگلیسی و اردو)، ۶ دفتر، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی راینزی فرهنگی جمهوری اسلامی، ۱۳۸۶-۱۳۸۸.

دور داشت. این واژه‌نامه عمومی از پشتکار ایران‌دوستان و فارسی‌پژوهان هندی، نظیر استاد چندرشیکهر، خبر می‌دهد که تاکنون شش مجلد آن بر اساس فرهنگ فارسی معین و با رعایت معیارهای فرهنگ نویسی امروزی در دهلی به چاپ رسیده است.

جای بسی شکرگزاری است که در ایران شمار فرهنگ‌های تخصصی در زمینه‌های متعدد رو به افزایش است و این خود نمایانگر تحول در بینش فرهنگ نویسی و پاسخ متخصصان به نیازهای جامعه علمی است. از جمله این فرهنگ‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار از یحیی مدرسی، حسین سامعی و زهرا صفوی مبرهن (۱۳۸۱)؛ فرهنگ ریشه‌شناختی فارسی تألیف محمد حسن دوست (۱۳۹۳)؛ ویراست تازه از اساس اشتقاق زبان فارسی تألیف پاول هورن و هاینریش هوبشمان و ترجمه جلال خالقی مطلق در قالب فرهنگ ریشه‌شناسی فارسی با ترجمه و اضافات جلال خالقی مطلق (۱۳۹۳)؛ فرهنگ توصیفی دستور زبان فارسی تألیف علاءالدین طباطبائی (۱۳۹۵)؛ فرهنگ توصیفی دستور تاریخی از احسان چنگیزی (۱۳۹۵).

فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌ها با توجه به رویکرد مؤلفان آن‌ها به دو گروه تاریخی و هم‌زمانی تقسیم می‌شوند. در اثر حاضر رویکردی تاریخی اختیار شده است و می‌توان آن را اولین دفتر از فرهنگ جامع اصطلاحات دیوانی دوران «مغولان هند» (گورکانیان یا تیموریان یا بابریان) به شمار آورد که تدوین آن می‌تواند پیش‌درآمدی برای تهیه «فرهنگ جامع اصطلاحات دیوانی دوره تیموریان هند» باشد که به تدریج با تخصیص دفترهایی متعدد (نظیر عصر بابر، همایون، جهانگیر، شاهجهان، اورنگ‌زیب و اخلاف آنان) فراهم خواهد آمد.

این دفتر اقتباسی از رساله دکتری این جانب با عنوان «فرهنگ توصیفی اصطلاحات دیوانی در شبه‌قاره (عصر اکبرشاه)» است که در سال ۱۳۹۴ در «پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی» ارائه

و دفاع شد. سر واژه‌های آن بر اساس چند متن مهم تاریخی عهد اکبر شاه، یعنی آئین اکبری ابوالفضل علامی، اکبرنامه از همان نویسنده، منتخب‌التواریخ عبدالقادر بدایونی و طبقات اکبری خواجه نظام‌الدین احمد هروی، فراهم آمده است و می‌توان آن را گزیده‌ای از واژه‌ها و اصطلاحات دیوانی عصر اکبرشاه گورکانی دانست. متونی که این مدخل‌ها از آن استخراج شده، نماینده‌گونه فارسی هندوستانی است؛ گونه‌ای که حاصل یا متأثر از مناسبات و تعامل‌های زبانی و غیرزبانی جوامع مختلف ایران و شبه‌قاره در دوره‌های تاریخی هند میانه بوده است. گونه‌ی زبانی پیش‌گفته در قالب جامعه مهمان در طیف زبانی و تاریخی منشأ تولید آثاری ارزشمند شده است.

برخی از اصطلاحات نشان‌دهنده تحولات معنایی و تغییراتی حاصل از واژه‌سازی در واژه‌های قرضی فارسی موجود در زبان‌های شبه‌قاره، نظیر اردو و هندی، است که بسیار درخور توجه است. تعاریف و معانی مدخل‌ها همان تعاریف تاریخی در فرهنگ‌های لغت شبه‌قاره است تا بافت و ساختار زبانی نیز نشان داده شود؛ ضمن اینکه سیر تاریخی شواهد هم بیان شده است؛ به این معنا که اگر واژه در دوره‌هایی نظیر غزنوی، سلجوقی، مغول، صفوی، افشار، زند و قاجار تداول داشته، به آن نیز اشاره شده است.

نگارنده در تهیه این فرهنگ به اصول و معیارهای فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار توجه داشته است.